

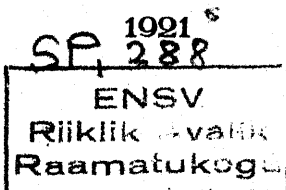
EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

TOIMKOND: J. AAVIK, A. R. CEDERBERG, M. J. EISEN,
V. GRÜNTHAL, J. JÕGEVER, A. JÜRGENSTEIN, L. KET-
TUNEN, J. KÖPP, J. LUIGA, A. SAARESTE

TEGEV TOIMETAJA **J. W. Weski**

VIIESTEISTKÜMNES AASTAKÄIK

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1921

XV AASTAKÄIK

№ 1

Balthasar Russow.¹⁾

I.

Üks tähtsamatest meie kodumaa ajalooramatutest Läti Hendriku „Liivimaa kroonika“ kõrval vanema aja kohta on Balthasar Russowi „Liivimaa kroonika“.

Kuna Läti Hendrik oma kirjatöös meid ainult ristuusu algusega meie maal ja Liivi- ning Eestimaa heitmisega sakslaste võimuse alla ise oma nägemise järele tutvustab, on Russow oma käsituselaks pikema ajajärgu võtnud. Ta algab oma teadetega sealtsamast, kust Läti Hendriki, teeb aga esimese 350 aasta kohta kaunis lühikese ja pealiskaudse ülevaate, muidugi toleleagsete eesleiduvate allikate järele. Alles 1535. aasta ümbrusest peale, kus ta ise oma nägemise ja kuulmise järele sündmuste ja olude käiku kirjeldab, laieneb ning süveneb teadete sisu. Oma kirjeldused lõpetab ta 1583. aastaga.

Et Russowi kodukoht ja eluase Tallinn oli, siis on ta kõige rohkem rõhku nimelt Eestimaa ajaloo ja sündmuste peale pannud, ei ole aga sealjuures siiski ka Liivimaa ja mis muidu meie kodumaasse puutub, mitte kõrvale jätnud.

Russow ei ole elukutse poolest ajaloo-teadlane, ei ka politikamees; ta on ameti poolest kirikuõpetaja ja, nagu tema kirjatööst välja paistab, usklik inimene. Sellest seisukohast tuleb siis ka tema ajaloolise töö peale vaadata, ja sel alusel ongi ta oma ajaloolised teated kirja pannud. Ta armastab oma kodumaad ja soovib temale kõige paremat.

Sündimise poolest sakslane, Saksa hariduses ja vaa- detes üles kasvanud, ehk küll Eesti koguduse õpetaja, tunneb ta ennast muidugi Saksa seltskonna liikmena ja

1) Balthasar Russowi „Liivimaa kroonika“ eestikeelse tõlke ilmumise puhul peame tarvilikuks ka selle töö autorit siinkohal lähemalt kõne alla tuua.

E. K. toim.

on ka selle huvid esimeses jones tema huvid; aga ta ei ole mitte niisugune ühekülgne kiriku-ori ja sakslaste ülistaja, nagu seda esimese Liivimaa kroonika kirjutaja Läti Hindrik oli. Russow vaatab kõigi seisuste, tegelaste ja ettevõtete peale õiglase hingekarjase seisukohast, ei kohku ka tagasi igaühele tõtt suu sisse ütlemast, olgu see sakslane või muulane, ülem või alam.¹⁾ See ongi, mis tema ajaloole iseäralise väärtuse annab. Ta tahab oma kirjatöös just seda näidata, et kodumaa olud ja kord nimelt selle tõttu hukatuse äärele on sammunud, et maavalitsus, niihästi ilmlük kui kiriklik ülemus, oma kohust ei ole täitnud, ei kirikute ega koolide ning rahvahariduse ja hea käekäigu eest hoolt pole kannud, vaid ainult omakasu taga ajanud, isekeskis riius ja tülis, priiskamises ning toreduse tagaajamises elanud jne. Selle tagajärjel ongi kõik viletsused kodumaa kohta kokku kogunenud, tülid naabritega, sõjad ja õnnetused kaela tulnud.

Mõisnikkude ja kodanikkude kombeelu värvikate kirjelduste kõrval ei jää ka maarahva, eestlaste, elukord tähele panemata, mille tõttu Russowi ajalugu meile, eestlastele, rohkesti huvitust pakub, kuna meil oma rahva kohta, iseäranis sellest ajast, kus Russow elas, mujalt ju peaaegu mingisuguseid teateid ei ole. Peale selle oli Russowi aeg meie kodumaal üleüldse suur muutuste- ja pööri-aeg. Orduvalitsus oli ära iganud ja hinge vaakumas, katoliku kirik hilja-aegu oma tegevusega hingusele läinud ja evangeeliumiusk alles arenemise-ajajärgus, politika-taevas ümberringi pilves ning võitlused Rootsi, Vene ja Poola vahel Liivimaa omandamise pärast alatasa päeva-korral. Seda kõike võis Russow ise oma silmaga näha, ja see annab tema kirjeldustele haruldase värskuse ning väärtuse, kuigi selle juures Eesti olud ainult võõrasemalikkudele käsitus leiavad.

Russowi „Liivimaa kroonika“ on Alasaksa keeles kirjutatud, mis keelemurrak sakslaste meie maale ilmumisest kuni umbes 17. aastasaja keskkohani meiegi maa mõisates ning linnades asjaajamise- ja kodukeeleks on olnud. Oli see murrak ju Saksamaalgi kuni Lutheri ajani suurema osa rahva kõnekeel, iseäranis nendes maakondades, kust meile sisserännanud sakslased suuremalt osalt pärit olid.

1) Välja arvatud vahest suured kiitused Rootsi valitsuse auks ja heaks, mis igas jones Russowi südametunnistusega vististi mitte üsna kokku ei võiks käia. Ajaloo-tundjad on arvamises, et ta seda Rootsi ülemuse surve mõjul teinud, mille all hiljemini ka teine ajaloo-kirjutaja, Kelch, pidanud kannatama.

Russowi raamat on Saksa keeles kolmes väljaandes ilmunud. Esimene a. 1578 Rostokis Ferberi trükikojas, vististi Russowi enese korraldusel. Selles väljaandes puudub viimne, IV jagu, mis alles kolmanda trüki ajal, 1584, juure on lisatud ja kus jutustus 1583. aastaga lõpeb. Vahelmine väljaanne, ka 1578. aastast, käib sisu poolest esimesega ühte, on ainult vähema kirjaga trükitud ja vähemas kaustas kui esimene. Nimelehel on öeldud, et sellele väljaandele mõned lood juure on lisatud, kuid see ei ole õige: ainult paar tähtsuseta märkust on juure tulnud. Ükski neist väljaandeist pole enam müügil saadavat.

Friebe teate järele (Handbuch d. Gesch. Lief., Ehst.-u. Kurlands) olevat Russowi kroonikast ka üks ülemsaksa-keelne tõlge, aga ainult käsikirjas, olemas olnud, mida K. W. Cruse arvates ka Ch. Kelch oma ajaloo kirjutamisel on tarvitanud; laiemalt tuttavaks ei ole see käsikiri mitte saanud. Trükis ilmus Russowi ajalugu Ülemsaksa keeles alles a. 1845 Tallinnas, F. I. Koppelsoni kirjastusel, ülemkooliõp. Ed. Pabsti tõlkes, mõnesuguste keeleliste ja selektivate märkustega; aga ka see väljaanne on raamatu-kauplustest juba ammugi otsas.

Kroonika on omal ajal venelasigi niivõrd huvitanud, et nad raamatu paar korda omagi keele ümber panna on lasknud — esimene kord ainult III jao — nagu Ed. Pabst ja F. Amelung teatavad.

II.

Mis nüüd Balthasar Russowi eluloosse puutub, siis ei teatud selle üle kaua aega peaaegu mitte midagi, nõnda et ajaloo prof. K. W. Cruse, kes kord Miitavis Russowi üle ettelugemisi pidas, oma sellekohases aastal 1816 ilmunud kirjatöös pidi tunnistama, et ta Russowi elust vaevalt rohkem teateid leidvat, kui et: ta elas, kirjutas ühe raamatu ja suri. Õnneks on asjalugu aja jooksul selle poolest ometigi muutunud. Nimelt on aasta 40 eest Tallinna selleaegne kreiskooli inspektor ja kodumaa vana aja uurija C. Russwurm siinsetest kirjakogudest Russowi kohta hulga teateid kogunud ja „Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- u. Kurlands“ II köite sees, lhk. 430—460 trükki toimetanud. Selle materjali põhjal on ka F. Amelungi poolt hiljemini Russowi elulugu ilmunud („Rev. Zeit.“ 1882: nr. 226—228 ja 236), mille najal „Liivimaa kroonika“ seniajani nii tundmata kirjutajast ja selle elust järgmise ülevaate saame.

Balthasar Russowi esivanemad on vististi Pommerimaalt pärit, kust tema isa Tallinnasse on rännanud ja Püha-Vaimu kiriku abiõpetajaks (diakonus) saanud.

Greifswaldi ülikooli nimekiri nimetab üht Joachim Rossow'it Demminist, Pommerimaalt, kes 28. oktoobril 1523 nim. ülikooli astunud; arvatavasti oli see Joachim Balthasari isa vend, ja sellest võib ka arvata, et Balthasari isa Demminist pärit on olnud. Vist olid nende esivanemad slaavlased, keda täh. maaosas endisel ajal rohkesti elas ja kelle pealetungijad germaanlased ära saksastasid. Selle tunnismärgiks näib nimi Rossow, ehk nagu Balthasar ise kirjutab: Rüssow (ehk Russow), veel järele jäänud olevat.

Balthasari sündimiseaasta ei ole teada; Amelung arvab seks 1520. aastat. Ka ei ole tema lapseõlvest selgeid teateid. Amelung on siiski kindel, et ta Tallinnas on sündinud ja siin ka üles käsvanud, millest juba tema keelemurre, kus rohkesti Balti iseäraldusi (provintσιαlisme) leiduvat, tunnistust andvat, nõndasama ka tema Eesti keele mõistmine.

Et tema isa Püha-Vaimu kiriku abiõpetaja oli, siis ei ole selles küll kahtlust, et Balthasari lapseõlve mälestused nimetatud kirikuga ühenduses ei seisaks.

Oma esimese eelhariduse on noor Balthasar vististi Oleviste kirikukoolis saanud, mis juba katoliku ajal linna poolt oli asutatud ja kus sel ajal grammatikas, loogikas, muusikas ja kõnekunstis õpetust anti. Kes edaspidi ülikooli soovis astuda, pidi peale selle veel Ladina keelt õppima.

Sellesse aega langevad linnas mitmed sündmused, millest Russow pärastpoole oma ajaloos kõneleb ja mille pealtvaatajaks ta väga hästi koolipoisina võis olla, nagu see, et sel ajal Harju väravasse valli ja üht suurt torni hakati ehitama (a. 1532), selsamal aastal Tallinnas suur tulekahju olnud, mis munkade algatusel lahti pääsnud ja toreda mungakloostri ning selle kiriku ära hävitanud; niisama, et sel ajal linnas kange katk möllanud, mille sarnast ennemini pole kuulnud ega nähtud. Vististi oma nägemise järele jutustab Russow ka Riisipere mõisaomaniku Joh. von Ükskülli vangivõtmisest ja ärarahukamisest 7. mail 1535, nõndasama ka ratsavõitlusest ordumeistri Brüggenei auks küünlapäeva aegu 1536 raatuse ees, kus mõisnikud ja kodanikud vastastikku nõnda tüliselt satuvad, et ordumeister — kui kaklejad keelust ei hoolinud — neile oma kübara peast ja leiva laua pealt läbi akna kaela paisanud.

Peale kooli lõpetamist kodulinnas oli Russowi isal nõu poega ülikoolis edasi õppida lasta. Ülikoole sel ajal meie kodumaal aga ei olnud, neid leidis üksnes väljamaal, sinna saatmine nõudis aga suuri kulusid; ülikooliharidusest võisid sedamööda üksnes jõukamad inimesed ja mõisnikud osa võtta, nagu hiljemini ka Russowi enese suust kuuleme. Et isa siiski Balthasari ülikooli tarvis ette valmistada laskis, pidi ta vist küll kaunis jõukas mees olema.

Õpiaineks valiti usuteadus, millega sel ajal ainult vähesed tahtsid tegemist teha, sest et kirikuõpetajate palgad õige kehvad olid, liiatigi veel „mittesaksa õpetaja kohad, mis väevalt igapäevast leiba ning korralikku ihukatet andsid“.

Aastal 1541 astub Balthasar, umbes 20 aastat vana, Rostoki ülikooli — Meklenburis, oma isakodu lähikonnas — ja võetakse 6. jaanuaril usuteaduse üliõpilasena nimekirja üles.

Kui kaua ta siin on viibinud ja kuidas ta käsi käinud, selle üle puuduvad teated, aga 1547 ümber on ta vististi jälle kodulinnas tagasi, sest sellest aastast jutustab ta juba ühe loo Tallinnast, kus ta nähtavasti ise juures on olnud, see on väljamaa köietantsijatest, kellel Oleviste kiriku tornist määratu pikk kõis üle kraavide, tiikide ja vallide kuni Kõismäele olnud tõmmatud, mille peal nad suurel kõrgel mõnesuguseid tempusid teinud, mis kohutav ja kole näha olnud ja mida terve linn vaatama jooksnud.

Sellest ajast kuni 1563. aastani on noormees vist küll Püha-Vaimu kiriku juures jumalasõna kuulutaja kohuseid täitnud, esiotsa vahest abilisena ja pärastpoole isa asemikuna; isa suri 3. oktoobril 1550.

Alles 12. märtsil 1563 õnnistatakse ta Oleviste kirikus Püha-Vaimu Eesti koguduse iseseisvaks õpetajaks. Sinnamaani oli eestlastele ja rootslastele jumalateenistust pidada ikka abiliste hooleks olnud, keda iga kiriku peal, nimelt peakirikutes ja iseäranis katoliku ajal, harilikult ikka mitu meest oli. Iseseisvaks kirikuõpetajaks saamisest saadik on Russowi palk nüüd 400 marka aastas¹⁾, mis selle peale vaatamata, et sel ajal raha inimese elus haruldaselt kõrges hinnas seisis ja mõndasada taalrit juba suureks varanduseks peeti, siiski vähe küllalt oli. Pealegi langes sõdade ja sisemiste korratuste mõjul marga väärtus aegapidi nii madalale, et tast väevalt veel veerand hinda maksti. Oli marga väärtus a. 1550 veel 9 Lüübeki shil-

1) Marga väärtus umbes 1.42 kop. ennesõjaegse Vene raha järele.

lingit olnud, siis ei makstud aastat 30 hiljemini, s. o. a. 1582 ta eest mitte rohkem kui ainult 2 shillingit, ehk teise sõnaga: kuna 1550. aastal 400 marga eest 8 sälitist (à 15 tsetverti) rukkid võis osta, ei saanud 30 aastat hiljemini selle raha eest enam kui ainult 2 sälitist, nõnda et kui Russow oma terve palga eest — nagu Amelung välja on rehkendanud — ainult leiba oleks ostnud, siis iga päeva kohta 15-naelaline osa oleks tulnud.

Aastal 1569 kuuleme siis ka Russowist, et ta kõigi Tallinna õpetajate nimel linnavalitsusele palvekirja annud, et nende palgaolud parandamise alla võetaks. Kirikute varanduse valitsemine, preestrite ja kirikuõpetajate ametissepanek, palgamaks, isegi kirikuteenistuse sisemine korraldus seisis sel ajal kõik linnavalitsuse võimuses ja tegevuse piiris; nõndasama ka haigete ja vaestemajade ning koolide eest hoolitsemine (v. Nottbeck-Neumann lhk. 72). Kolm aastat hiljemini uuendavad Püha-Vaimu kirikuõpetajad sellesama palve iseendi nimel ja paluvad, et nende palk vanades rasketes markades välja makstaks. Aga nagu näha, jääb seegi palve tähele panemata, sest jälle mõni aasta edasi (1582) kuuleme uuesti 7 Tallinna kirikuõpetajat ühes palvekirjas linnavalitsusele kibedasti oma häda kaebavat, mille kergendust nad sinnamaani asjata oodanud, ja et asjaolud kord-korralt ikka pahemaks muutuvad, nõnda et mitmed nende eelkäijatest ametivendadest juba käru- ja lootsikumeestena pidanud minema sadamasse kaupsid vedama, kuna teised raamatukõitjateks hakanud jne. Tagajärjeta jääb aga seegi palve.

Abielusse on Russow vist õige hilja astunud, võib olla, alles selle järel, kui ta iseseisvaks õpetajaks sai ja juba üle 40 aasta vana oli. Tema abikaasa, sündinud von Geldern, oli superintendendi Johann von Gelderni tütar. Aastal 1572 oli Russow igatahes juba abielus, kus ta oma palvekirjas linnavalitsusele tähendab, „et meil, õpetajatel, ka naise ja laste eest on tarvis hoolet kanda“. Aga juba aastal 1580, kus mardipäevast kuni uue aastani Tallinnas suur taud möllas, on „Kõigevägevam Jumal teda raske ristiga kodu otsinud ja aasta jooksul tema abikaasa kahe lapsega üksteise järel siit ilmast ära kutsunud“, nagu ta ise ühes kirjas 11. okt. 1581 teatab. Kas tal kedagi last veel järele jäi, ei ole teada; Mustapeade liikmete nimekiri nimetab a. 1598 üht vastuvõetud Baltsar Russowit; võib olla, et see Baltsar õp. Russowi poeg oli.

Kui Eesti koguduse hingekarjasel, oli Russowil igal pühapäeval eestlastele jumalateenistus pidada. Eestlastele

peeti katõliku ajal jumalateenistust ka teistes kirikutes, nagu Oleviste ja Doomkirikus, aga vist oli see lõpu poole ära jäänud ja Püha-Vaimu kiriku juure iseäraline Eesti kogudus asutatud ning selle tarbeks ise oma õpetaja ametisse pandud. Russowi ajal ei peetud aga mitte üksnes pühapäeviti kirikuteenistust, vaid ka äripäevadel, ja nimelt 3 korda nädalas; selles tegevuses olla Russowil siiski veel kaks teist õpetajat abiliseks olnud (1571).

Oma ametitalitusest teatab Russow ise natuke pike-malt ja ütleb: „Mäherdune töö ja raskus meil (Eesti koguduse õpetajatel) nende vaeste mõistmata inimestega küll on, niihästi pihitoolis kui ka pahaõhulistes keldrites ja hurtsikutes, linnas ning väljaspool linna, kuhu keegi sissegi ei taha astuda! Meie oleme aga selleks alati valmis olnud ja endid igal ajal külgehakkamise hädaohtu annud. Siiski, kus meie mitte üksnes Eesti keeles, vaid ka Saksa keeles jutlust võime ütelda ja sagedasti Saksa keeles olemegi jutlust pidanud, peetakse meid, Eesti õpetajaid, ometigi alatumaks kui Saksa omi.“ Sellegi pärast ei näita Russowil enesest lugupidamine nii väga alatu olevat. Juba seegi on kaunis hea lugupidamise tunnistus, et piiskopp von Geldern oma tütre talle abikaasaks annab. Nõndasama peab Russow oma teistegi ametivendade ja ülemuse juures heas kuulsuses seisnud olema, sest 3. märtsil 1587 valitakse ta Niguliste ja Oleviste koguduse poolt kõigi õpetajate juuresolekul Suure gildi majas „Jumalalaeka“ (Gotteskasten), s. o. kirikute rahavaranduse valitsejaks. Niisugune amet oli ikkagi enam auamet kui leivateenistus.

Peale kiriklikkude talituste seisis ka Püha-Vaimu kiriku juures asuv algkool Russowi tegevuse piiris ja ülevaatuse all. Vist oli see kool Russowi enese ajal ja algatusel asutatudki ja ulatas oma eaga kuni minevase aastasajani. Peale lugemise ja kirjutamise pandi siin suurt rõhku kirikulaulu peale ja koolipoisid pidid kirikuteenistuse ajal koori peal laulmas käima, nõndasama ka surnumatmisest lauluga osa võtma. Russowi järeletulija Georg Mülleri jutlustes on sagedasti nendest „Schole - Poistest“ kõnet ja soovitatakse nende laulu kogudusele tähelepanemiseks ning järeleaimamiseks. Russowi suust kuuleme kaebust, et sõja-aastatel, 1556—1582, koolmeistrite ja koolilaste arv üsna kokku sulanud.

Kiriku juures asus ka üks vaestemaja, mille keegi raehera, Johann Herford, a. 1389 oli asutanud. Siin oli Russow kohustatud ühe oma ametivennaga koos ka vaestele jumalasõna kuulutama.

Kirikule muretses Russow mitmed tarbeasjad juurde, muu seas aastal 1575 uue kroonlühtri. C. Russwurm teab ka ühest kirikukella arvest rääkida, mis veel linna kirjakogusse alale on jäänud ja Russowi oma käega kirjutatud. Et raha vähe oli, pidi õpetaja mõnikord laenuki tarvitama; nõnda laenas ta kord a. 1594 kaupmees Timmermanni käest 25 toopi veini kiriku tarvis, mis 5 marka maksis ja mille peale ta tähe oli annud, et kaupmees selle raha linnavalitsuselt sisse nõuaks. See asjaolu tõi 6 aastat peale Russowi surma veel sekeldusi, kus talle süüks pandi — vististi küll ilma põhjusega — nagu ei oleks ta 1594. aastal kiriku varanduse kohta küllalt selgeid arveid ette pannud. —

Aastasaja lõpu poole tulid jälle rahulikumad ajad, elu hakkas harilikudesse rööbastesse nihkuma ja raha väärtus jälle tõusma; selle tagajärjel läks elu ülespidamine kergemaks ja paranesid ka Russowi palgaolud. Peale selle päris ta oma äialt, kes a. 1572 suri, Laias uul. ühe maja, mille ta aga oma kälimehele Joachim Walterile edasi annud. Tal olnud ka enesel a. 1583—1593 Lühikesel jalal oma maja, hiljemini veel teinegi Niguliste uulitsas, mis aga peale Russowi surma, pooleni võlgade all, võlanõudjate kätte langes. Nagu sellest näha, on Russowil ka ikkagi oma jagu varandust olnud, nii et ta vist mitte üsna puuduses pole elanud.

Et Russow hoolas töömees oli ja kodumaa käekäigust sooja südamega igal ajal osa võttis, näeme kõige paremini tema tähtsast „Liivimaa kroonikast“, mis tublile mehele auväärt mälestusesambana järele on jäänud, kuigi kaaselanikkude ülestähendused kadunust enam peaaegu midagi ei jutusta.

Ajaloo kallal on ta vististi pool eluiga tööd teinud, kuni käsikirja aastal 1578 väljamaale trükki saatis... Kolmandale väljaandele (1584) lisab ta veel viimaste aastate sündmused juure, ja sellega lõpetab ta oma kirjandusliku tegevuse. Hingekarjase ametit peab ta aga veel mitu aastat edasi, kuni 37-aastase ametipidamise järele (a. 1600) sellegi maha paneb ja koguduse oma abilise ja näalu (naise venna) Johana Robert von Geldern'i hoole annab. Aasta hiljemini jätkab Russowi hingekarjase-tööd Eesti keele tundja Georg Müller, kelle järelejäänud jutlustekogu kui kõige vanem eestikeelne kirjatöö nüüd alles 30 aasta eest meile tuttavaks on saanud.

Enne aga kui elatanud Russow oma väsinud silmad jäädavalt sai kinni panna, oli talle osaks antud veel mõndagi

viletsust, millest tema eluaeg ju nii rikas oli, oma silmaga pealt vaadata.

Peale mõneaastast rahuaega puhkeb sõjatuli aastasaja lõpul Rootsi ja Poola vahel uuesti lõkkele ning uus aastasada algab veel suurema viletsusega, näljaajaga, mille kannul surm linnas ja maal rohkesti lõikust peab. Aastal 1601 oli viljasaak terves Põhja-Euroopas äpardanud; mitte üksnes meie maad ei ähvardanud näljahäda, vaid ka naaber-kubermangudes Venemaal, nõndasama Rootsi- ja Soome-maal oli puudus suur. Juba sellesama aasta sügisel hakkas inimesi rohkesti nälga surema, millele varane vali külm veel oma jagu edu tõi. „Iga päev leidub siin Tallinnas, mis ometi meie suurepärasem linn on, uulitsatel üle 30 inimese surnutena maas, kelle elule nalg ja külm lõpu on teinud ja kellest ilma kartuseta mööda käiakse ning keda vaevalt suudetakse maamulda matta,“ kirjutab Rootsi vaeülem Johann von Nassau 18. novembril koju oma emale. Suremine oli nii suur, et Tallinnas 6 nädala vältusel 40.000 inimest hauda olevat pandud. Ümberkaudu maal ei olnud lugu parem; suurem häda algas aga alles järgmisel aastal. Selle viletsuse lõppu Balthasar Russow enam ei näinud. 12. mail 1602 võtab ametivend Georg Müller ta haige-voodel viimast korda pihile, ja selle järel lahkus ta ka — üle 80 aasta vanaduses — siit ilmast. 7. juunil maeti ta, kuhu surnuaiale, on teadmata. Laualevõtmise- ja matusepäeva on G. Müller oma arveraamatasse üles tähendanud, ilma et matusetalituse eest tasu oleks võtnud. Need märkused ongi, mis meile tähtsa mehe elu lõpu üle viimse ja kindla teate annavad.

J. Ruus.

Lembitus Wytamas.¹⁾

Lembitu tähtsuse, tema poliitilise iseloomu kohta on huvitav eriti üks lause Läti Hendriku ajaraamatust.

Oma kirja 25. peatükis loeb ta üles ajaloolises järjekorras ülevaatliku kokkuvõttena kõik teod, mis Jumal toimetanud ristiusu ja kiriku heaks. Tegude üleslugemise lõpuks hüüab ta: „Numquod non Lembitus Wytamas cum aliis senioribus suis perfidis in Saccala a Rigensibus interfecti ceciderunt (Kas ei ole ka langenud Lembitus

1) Peatükk „Lembitu strateegiast“, 2. V. 1920 Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul Tallinnas ettekantud kõnest.

Wytamas ühes teiste oma ustavusest vanematega Sakalas riiglaste läbi surmatuna).“ Läti Hendrik tõmbab ristiusu võitude ja võidetute loetlemisele joone alla, lausudes Lembitu nimetuse järele: „Ja kas ei ole hukka saanud kõik, kes veel üle jäänud püsid ebaustavuses.“

Selles ülevaates on tähelepanemiseväärts esiteks, et Läti Hendrik Lembitut nimetab lõpuks, ja mitte kronoloogilises järjekorras, nagu ta teiste nimedega toimetab, tahtes nähtavasti eriti rõhutada kõige tähtsamat ristiusuliste vaenlast, teda lõpuks mainides umbes järgmise mõttega: „Kas ei ole lõpuks langenud ka niisugune mees kui Lembit!“.

Teiseks on kõigiti huvitav Lembitu kõrval esinduv nimi „Wytamas“.

Saksa keele tõlkijad imestavad õigusega selle Eesti pealiku Wytamas'e nime üle siinkohal, kus loeteldakse ainult ennesündinud asju ja enne Läti Hendriku kroonikas mainitud nimesid — kuid nime Wytamas ei ole enne Läti Hendriku kroonikas ette tulnud. Pabst arvab, et siin ehk tegemist on kirjutuseveaga. Aga Läti Hendrik ei ole teinud kirjutusevigu Eesti nimedega. Leiame ju ajaraamatus esinevad Eesti nimed ja sõnad haruldaselt „õigekeelselt“ kirjutatuna.

Pealegi peaks siinkõhal nimetatud Eesti, Sakala vanema nimi üks tähtsamatest olema, sest ülevaatlikus kokkuvõttes oleks Läti Hendrik vaevalt maininud väikse tähtsusega meest Lembitu kõrval. Kui Wytamas tähtis vanem oli, siis oleks temast enne juttu olnud.

Ladinakeelne lause ehitus ei luba hästi siin kahte erilist nime kõrvuti oletada, sest siis ei sobi hästi „Cum aliis senioribus suis“, vaid peaks küll olema cum aliis senioribus. „Suis“ saab siin tõlkida „ühes tema teiste vanematega“. Võib olla, andiski see asjaolu Hanse-nile põhjust oma index'is Lembitu nime teisenditega üles märkides Läti Hendriku kroonikast — kirjutada ka „Lembitus Wytamas“, s. t. pidada Wytamas — Lembitu kaasnimetuseks, nomen appellativum'iks, olgugi küsimusemärgiga. Komma, mille aetanud ümberkirjutajad ja tõlkijad „Lembitus“ ja „Wytamas“ vahele, ei tähenda midagi, sest algkirjas seda vahemärki ei ole. Täht „W“ Wytamas-nimes näitab, et sõna mitte ladinakeelne, vaid võõrast keelest võetud.

Eelolevatest hõrutustest võime järeldada: „Wytamas“ ei ole mõne uue, ajaraamatus enne nimetatamata Eesti vanema nimi Sakalast ja teiseks: see nimetus „Wyta-

mas" — on Lembitu mingisugune kaasnimi, ja see kaas-
nimi ei ole mitte ladinakeelne, vaid eestikeelne.

Missugune eestikeelne nimetus võiks see olla!?

Meie jõuame küsimuse lahendamisele ligemale, kui kirjutame y tähe asemele Eesti keelest tähed, mida tavaliselt võõrastes keeltes y'ga kirjutatakse, sest et teistes keeltes vastavat täishäälikut ei ole, s. o. õi või öi. Me saaksime siis „Wõitamas“ ja „Lembitus Wõitamas“, Arusaadavalt on raske öelda, missugune nimetus algkirjas täpipealselt oli, kas „Wõitamas“ või „Wõitumees“ sest ümberkirjutajad võisid kergesti eksida neile arusaamata sõna kirjutades ja kirjutada u asemel a, ning ee asemel a, mis enesest arusaadav.

On lugeda „Lembitus Wytamas“ asemel „Lembitus Wõitamas (Wõitumees)“, mis nimele väga tõenäoline paistab, siis on arusaadav, mispärast Lembitu eraldi välja nihutatakse tähtsale kohale ristiusu vastaste hulgas. Me võiksime siis Läti Hendriku lauset nii mõista: „Kas ei ole Jumal lõpuks nuhelnud niisugust meest kui Lembitu, keda rahvas „võidumeheks“ kutsus.“

Kõige selle järele, mis meie kuulsime Lembitu strateegiast, tema sõjapidamise oskusest, keda vastased nii kõrgelt hindasid, et nad tema vastu lahinguplatsile välja saatsid tolle aja kuulsama väejuhi kuninga Heinrich Lõvi „võiduvilunud“ väe juhataja, generalissimuse Bernhard von der Lippe!

Mõistagi, et Läti Hendriku ajaraamatus esitatud Lembitu teod ainult ühte osa Lembitu tegudest, teenustest kujutavad ja needki kirjeldatud vihase vaenlase vastase sulest. Meil on oma sõjast väga hästi teada, mis tähendab hindamine vastase seisukohalt.

Eesti rahvas teadis Lembitust omal ajal kahtlemata palju enam, kui Läti Hendrik jutustab, ja Läti Hendriku kirjastki paistab Lembit niisugusena, et kaasnimi „Woitamas“ põhjendatud näib, nagu ma kõnes „Lembitu strateegia“ selgitada võisin.

J. Luiga.

Uurimisreisilt Saaremaale suvel 1920.

Kõne Eesti Kirjanduse Seltsis.

Möödaläinud suvel käisin ma murdeuurimise ots-
tarbel Saaremaal Jaani ja Põide kihelkondades, kus 5.
juunist kuni 10. augustini viibisin, peaasjalikult keelelist

materjali korjates, seal kõrval ka seda üles tähendades, mis; muidu Eesti mineviku tundmiseks huvitust võiks pakkuda. Kuna ma mõlemaid kihelkondi keeleliselt põhjalikumalt püüdsin tundma õppida, ei ole minul aga siiski mitte praegu veel võimalik keele iseloomulikumaid jooni kindlasti ära määrata, sest et enne naabri-kihelkonnad ja nende seisukoht Põide-Jaani murde kohta tulevad kindlaks määrata, et selgusele jõuda, mis siin vahest iseloomulist oma, mis naabri-kihelkondade murdega ühist. Tuleb nimelt ühelt poolt Muhu murre, teiselt poolt Valjala ja Karja kihelkondade murre ligemalt tundma õppida, mida lähemal suvel mõtlen teha. Kui ma siiski mõned kokkuvõtted Põide-Jaani murdest teile esitan, siis ei taha ma sellega lõendada, et need kindlasti midagi iseloomulist nimetatud kahe kihelkonna kohta pakuksid. Teoreetiliselt võttes võiks ju erinevaid nähtusi nende kahe kihelkonna murretes oletada, kuna mõlemad kihelkonnad, mis alles võrdlemisi lühikest aega kaheks eraldatud, keskajal muust Saaremaast administratiivselt lahus olid, ordu alla kuuludes, kuna muu Saaremaa piiskopi oma oli. Sellel ajal pidi keeles enam-vähem erinemisi leiduma, ja huvitav oleks nüüd vaadata, kas neist erinähtustest midagi on suutnud tänaseni püsida, kus tähendatud kihelkonnad juba 3¹/₂ sada aastat muu Saaremaaga ühenduses on. Igatahes on see ühendus ka praegu raskendatud, sest et suured sood Põide-Jaani kihelkonda muust Saaremaast peaaegu täitsa lahutavad. Ainult põhja-õhtus on mereranda mööda umbes paari versta laiune ühendus Karja kihelkonnaga ja lõunaidas sama kitsas ühendus Valjala kihelkonnaga, kuna muidu suur samblasoo nimetatud kihelkondi muust Saaremaast lahutab, läbi terve Saaremaa ulatades, kus osalt ainult soost läbi aetud jalgraad ühendust võimaldavad, kuna küll viimasel ajal, nimelt sõjalistel otstarvetel, ka käidavad vankriteed on läbi aetud.

Nagu juba nimetatud, ei saa ma nähtusi, mis Põide-Jaani kihelkonna keelele iseloomulised oleksid, mitte siin veel ette tuua, sest et uurimistöö koha peal pooleli on. Ma nimetan ainult mõned iseäraldused, mis ka mujal võivad ette tulla ja tõepoolest ka ette tulevad, mis aga siiski oma jagu huvitust võiksid pakkuda, ja nimelt:

1. Palatalisatsiooni (peenendust) murdes ei ole, kui järgnev i on püsinud. Peenendus ilmub ainult, kui i kadunud on, raskeastmeliste konsonantide sees, näit. kül', sön', kas', kot', pal'k, sõl'm, niisäma part. pl. kulla,

sõnna, kassa, kotta, pal'ka, aga kulli, sõnni, kašši, kotti, palgi, sõlmi ilma palatalisatsioonita. Neilsamul tingimistel ilmub peenendus pika raskeastmelise a-vokaali sees, kui sellele lühike konsonant järgneb, ja nimelt on pikk a Põhja-Põides Ar̄dlas oā, Jaanis oè: näit. Ar̄dlas: soān, loās, Jaanis soèn, loès, omast. muidugi ilma palatalisatsioonita: soani, loasi. —

2. a: ā ilmuvad alati oà: oa kujul: moà: moaDè; kuid juhtumistel, kus ā: ā uuemal ajal tekkinud selle läbi, et a-a vahelt i kadunud, on â püsinud, näit. tunni āga, ā peal 'aid', mäl kuhas 'majal kohas'; ā > oa on sellega vanem kui i kadu; kuna aga ka uuemad laensõnad ā on oa:ks muutnud, ei või ā > oa ülepea iseäranis vana olla; näit. loès, ioèn, poèt: poaDì jne. Niisama: poar, roamàt, soabàs, soali tubà, roam 'kanderaam', aga rām 'aknaraam', māngàb koarti, Joak, roav; kuid selle kõrval: låger, sādān, nāber, kârel, rāpima 'praadima', lādima, pāberits 'Berberis'; sõna „vaatama“ on Jaani kihelkonna põhjapoolses osas: vāttama, lõuna pool, Tagavares: voattama, Põide l. voattama, Põide p. uoattama. Vististi on meil siin uute lainude juures kahē lainuperioodiga tegemist.

3. Üleüldiselt tuttavad Lääne-Eesti murde iseäraldused leiduvad ka siin, nimelt on inessiivis alati raske aste: mētsas, soānis; nii ainult ühesilbilisteks lühendatud sõnades, kuna kahesilbilistes harilik inessiiv: iōès, toās, vēs; — illatiivid: edè, kādè, vedè; h sõna ālgul on alati kadunud.

4. Vaheldused, nagu: koht: kuhād, võerās: võeraD, taevās: taèvas. Kui kaugele nende nähtuste tähtsus ulatab, ei saa ma praegu veel ütelda.

5. i on kahe vokaali vahelt kadunud: āma 'ajama', selle āga, 'ajaga', lāks üle ā 'aia', tō-toiō, 'tuju', tōkkas 'tujukas' (Kahtlas), ōma 'ujuma'.

6. Passiivi präsensid: aēpetse, višsatse, süiatse, iūvatse jne., mis ainult vanemate inimeste suus leiduvad,

kuna nooremad neid enam ei tarvita. Ka nende nähtuste seletust ei tahaks ma praegu ette võtta.

7. Partic. activi ei ole kunagi -NUD, vaid ND, ehk teatavatel juhtumistel -NUND: teind, täind, soand, kiritanD, võind, kaatnd; annund, pannund.

8. õ-häälik, mis üleüldiselt Saaremaal puudub, näib Põides ja Jaanis siiski mingisugusena õ : le õige ligidal seisva häälikuna leiduvat.

See oleks, mis ma esialgselt Saaremaa Jaani ja Põide murde kohta arvasin ette tuua. Sellele lisaksin aga veel mõned tähelepanekud teistelt aladelt juure, mis keelelisi uurimisi toimetades mööda minnes tähelepanu äratasid.

1. Tumala mõisa ohvrikivid. Arda küla Kaspri Aadu talu perenaine Eeva Talu, 64 a. v., kes siinsamas sündinud ja üles kasvanud, jutustas, et Tumala mõisa veskimäel kaks ohvrikivi olevat: väiksem kivi Ariste-Orisaare teest pahemat kätt, seal ohverdatud loomi; suurem kivi paremat kätt üle tee, teine pool põlluaida, otse esimese vastas, seal ohverdatud inimesi. Kivil olnud inimese kaju sisse raiatud. Nende ohvrikivide kohta käib küll, mis W. Reiman (Lindequisti ajaloo I, lhk. 500) kirjutab: „Saarlased seadsid mässu alguseks jakobipäeva 1343. Sakslased tapetakse maha, preestrid uputatakse meres ära, Põide loss piiratakse ümber. 8-päevase vastuseismise järele lubab sundija alla anda, kui eestlased teda lossirahvaga vabalt lasevad ära minna. Saarlased lubavad, aga tee peal — vist Tumala mõisa ligi, püha ohvrikivi juures — kargavad nad äraminejate kallale ja viskavad nad kividega surnuks.“ Muidugi huvitasid meid tähendatud ohvrikivid, võtsime sellepärast nõuks neid üles otsida. Tumala mõisa ligidal saime ühe töömehega kokku, kes ohvrikivide kohta teadis ja meile kätte näitas. Leidsime siis ka, nagu Arda talu perenaine, kes ise lapsena neid kiva oli vaatamas käinud, oli seletanud, pahemat kätt tee ääres väheldase kivi, millel 12 suuremat ümmargust auku võis ära lugeda, peale selle hulk vähemaid, mis nagu augu jälgi meele tuletasid või katseid aukusid sisse raiuma hakata. Augud nägid niisama välja kui Tartu doomi peal leiduval kivil, kuid palju väiksemad, ka kivi ise on vahest üks veerand Tartu kivist. Muidu ei pakkunud kivi midagi iseäralist. Teise kivi paremat kätt (Orisaare poole minnes), põllu pool aida, põllupeenral, on Vene sõjaväed, siia kaevikuid ehitades, mis parajasti

kivi kohalt läbi aetud, ära lõhkunud. Ta on 1-sest kivist nähtavasti märksa suurem olnud, nüüd on temast veel mõned tükid järel, mis kaeviku äärel laiali pillatud. Nendel on niisamasugused ohverdamise augud sees, kui esimesel, väiksemal kivil. Mingit inimese kuju ei ole alalpäsinud kivi osadel näha. Ei mäletanud ka mees, kes meid kivide juure juhatas, et kivil inimese kuju peale oleks raiutud, kuid Ardla talu perenaine tõendas uue järelepärimise peale, et tema inimese kuju väga hästi mäletab. Muidugi oleks see siis tapetute mälestuseks hiljem sakslaste poolt sisse raiutud. Mingit juttu ei teadnud mees, kes meid saatis, neist kividest ega ka inimeste ohverdamisest kuulnud olevat.

2. Uugi õue (Uku õue?), madal legendik kaunis kõrge mäeseljäandiku all Ardla küla põllu peal, umbes 50 sammu külast õhtu poole tee ääres. Seal ohverdatud vanasti. Mingit mälestusaja pole sealt leitud. Võimalik, et vanasti mäejalalt allikas üle legendiku nirises, mis aga nüüd, kui maa põlluks tehtud, ära on kuivanud.

3. Kalme mägi Ardla küla karjamaal, kust palju vanu asju, sõrmuseid, kettisid, sõjariistu leitud. Seal olevat ka ühe kuninga haud. Kord maganud keegi vanaeit mäe peal, pea all kivi. Unes näinud ta: kivi alt tulnud „neitsit“ välja ja ütelnud: „Ära usu tühja juttu ega räägi valekõnet, siis saad rõõmsast meie hulka.“ Olevat vana matusepaik. Mägi on Tornimäe kirikust maanteed mööda hommiku poole umbes $\frac{1}{4}$ versta minnes otse tee ääres. Mäe jalale pidi kord meri ulatama, mis nüüd versta kaks eemal on, ja mäge kolmest küljest ümber piirama. Praegu on mäe ja mere vahel madal heinamaa, osalt roogu täis kasvanud. Sügiseti katab meri veel nüüdki suure osa sellest ranna legendikust ja kannab suure tuulega suvelgi heinakaared laiali, nagu 1920. a. suvel juhtus, mitme talu heinad segamini paisates. Mäe varjus võis muiste küll kaitstud laevasadam olla ja kohasemat meremehe viimast puhkepaika oleks raske leida. Mägi on rihva (paekivi puru) võtjate poolt teede sillutamise otstarbel aukliseks uuristatud, kuid praegu ei võeta siit enam riuha. Hommikupoolel küljel on hulk raudkiva üksikult; nendega olevat inimesi, vist sõjavangisid ohverdamiseks, surnuks visatud. Igatahes aga mitte praegu siin leitavate kividega. Need on selleks liig suured. Vististi on jää nad siia kannud.

4. Hiiruste linnamägi on praegu veel lugupidamist äratav vanade eestlaste kindlus, umbes verst või

poolteist versta maad Põide kirikust põhja-õhtu poole; tee viib Põide kiriku juurest läbi Hiiruste küla ja sealt põllupeenraid mööda läbi Hiiruste küla põldude. Mägi on Kahuste küla maade piirides, mis mäest õhtu pool. Postmaanteelt, mis Orisaarest Kuresaare viib, paistab kindlus kui päris mägi kätte sinetavas kauguses. Kui sakslased 1227 Saaremaad alla heitsid, läksid nad otsekohe Muhust Valjala maalinna juure. Hiiruste või Põide linnamäest ei kõnele Läti Hendrik midagi. Vististi jäeti see sel korral puutumata, kõrvalt mööda minnes, ja heideti alles hiljemini alla. Paaris kohas on sakslased viimase sõja ajal valli välimise külje sisse kaitsekraavisid kaevanud ja ühes kohas on Hiiruste mees tahtnud endale lubjaahju ehitada ja kaevamise ette võtnud, siis aga töö pooleli jätnud. Vallide suuruse juures ei riku aga need sugugi üleüldist pilti, ainult ligidalt hoolega vaadates märkad neid. Ronisime valli otsa üles, kust ülevaade valli sisse-
 musse avaneb. Sisemine ruum kujutab ovaalringi, mille kummagi pika joone lõpul müürid silmapaistvalt madalamad, vist muistsed sissekäigu-kohad; sarnaseks sissekäigu-kohaks tuleb vististi pidada madalamat kohta, mis Hiiruste küla poole pöördud. Selle ees legendikul mäe ja Hiiruste küla vahel on suured kivid ridastikku, mis teed võiksid meele tuletada. Praegu on siin põllud, pidi aga endisel ajal küll vist soo olema, kust siis kivitee oleks läbi tehtud. Kahutsi elanikud, kelle päralt linnamägi praegu on, seletavad, et väljaspool praegust valli olnud enne veel teine, madalam vall, millest aga nüüd enam jälge ei ole, ja arvavad, et eespool-tähendatud kivid loomulikul teel, ilma inimeste abita sinna sattunud. Valli külgedel ja sisemises ruumis on praegu Kahutsi pere-meeste heinamaad. Sisemine ruum on täitsa lage ja ühetasane maa; ruumi keskel, rohkem Hiiruste küla poolse väljakäigu lähemal, on vana kaevu ase, mis kiva täis aetud. Kaevu niiskus ulatab aga praegu veel maa pinnani. Kahutsi küla elanikud mäletavad, et kui nad lapsena seal karjas käinud, siis kaev veel lahti olnud ja nemad kartnud seal, sest neile olevat seletatud, et keegi kaevust välja tuleb ja sinna kutsub. Võtsime mõõtmised ette. Ümbermõõt valli ülemist harja mööda andis 340 sammu. Mustja liiva alt paistsid valli harjal kivid välja, millest yall nähtavasti ehitatud, külgede pealt ei näe aga praegu midagi muud, kui valkjat tuhakarva mulda, kohtadel, kus kaevamisi on tehtud; muidu katab valli külgesid kehv hein. Sisemise ovaalringi pikem joon all tasasel legendikul

on 123 sammu, lähem joon valli harjalt vastuseisva harjani 90 sammu, valli jalalt vastuseisva valli jalani 56 sammu. Valli kõrgus on seestpoolt valli jalalt kuni harjani $6\frac{1}{2}$ sülda, väljastpoolt 12 sülda, nõnda et terve sisemine ruum $5\frac{1}{2}$ sülda kõrgem on kui väljaspoolne lagendik. Valli laius valli harjal on umbes 1—2 sülda. Seestpoolt tõuseb vall kaunis libamisi üles, kuna ta väljastpoolt nõnda järsk on, et ülesronimine ainult suure vaevaga, heina juurikatest kinni hoides, võimalik on ja ülevalt alla tulles väga kergesti kõndimise asemel alla veeremiseks muutub. Ümberringi piirab Hiiruste linnamäge praegu veel turbaraba, kust ümberkaudsed külad oma põletismaterjali saavad. See raba ulatab silmaringi piirini, õhtu poolt kuni Kareda mõisani, lõuna-õhtu poolt sinab Koigi järv keset raba. Ainult põhja-hommiku pool on Kahuste ja Hiiruste küla põllud, kaugemalt paistab Tumala mõisa, Põide kirik, aga ka Muhu kirik. Istusime tüki aega valli peal ja tuletasime meele neid aegu, kus valli harjal ja väljaspool võitlus möllas vaenlasega, kuna sisemises ruumis naised ja lapsed ühes oma varanduse ja loomadega kaitset olid leidnud; kujutasime endile ette veriseid lahinguid siin valli ümbruses, millest ükski üleskirjutatud allikas ega rahva suu midagi ei mäleta, mida aga oletama sunnitud oleme, sest ilma tarviduseta ei oleks need müürid siia, keset mädasood, mitte üles kerkinud.

5. Maasi kants, vana Sonneburg, enne Sühneburg (kahetsuselinn), orduvalitsuse sunnil saarlaste poolt 1344, pärast suure mässu allasurumist ehitatud sakslaste kaitseks võimalikkude edaspidiste Saaremaa elanikkude mässukatsete hõlpsama allasurumise otstarbel. Aastal 1560 oli see lühikest aega Saare- ja Läänemaa kuninga Magnuse pealinn, kus kants siis oma hiilguse tipul seisis ja vististi mõnedki lõbusad päevad läbi elas, kuna noor kuningas palju rohkem lõbuarmastaja kui sõjamees oli. Kants on otse mere kaldal; varemini ulatasid lained nähtavasti müürideni, nüüd on meri paarkümmend sammu taganenud. Maa poolt piirab teda igast küljest pehme soo, kust ainult ühest kohast tee kantsi juure viib. Rahvas teab jutustada, et enne lai maantee Tumala mõisast läbi soode siia käinud, praegu ei ole seda enam näha. Valli välist kraavi mööda mõõtes, mis valli jalal ligidalt valli piirab, on ümbermõõt umbes 650 sammu. Müürid on segamini pae- ja raudkivist. Kants kujutab endast praegu õige kõrge rusuhunniku, mille alt enne sõda mõned müürid on välja kaevatud. Rusuhunniku all on praegu veel suured

hästi alalpüsinud saalid, mis käikude ja galeriide läbi ühendatud; need sisemised ruumid on ümberkaudsetel elanikkudel väga hästi tuntud. Kahjuks puudus meil teejuht. Ilma selleta on aga kardetav nende käikude rägastikku tungida, kus kergesti ära võib eksida. Enne sõda on, kohaliku rahva seletust mööda, keegi Peterburi professor mõne üliõpilasega kindlust uurimas käinud. Tema ongi lasknud mõned müürid rusude alt välja kaevata. Ka on tal kindluse plaan ühes olnud. Keegi kohalik joonistaja oli professorilt luba palunud plaanist ärajoonis- tust teha, kuid ei ole luba saanud. Kas plaan veel ole- mas või on ta mässu ajal hukka saanud, ei tea ütelda.

J. Jögewer.

Muinas-usundilised märkused Hornungil.

Meie vanema kirikukeele looja Johann Hornungi teoses *Onsa Luterusse Laste Õppetüs*. Riga / . . . 1694 esinevad meie esivanemate usundist järgmised lühidad and- med, mis laiematele ringkondadele seni vist tundmata:

Lhk. 9: Kui Innimenne se Luo / mis Jummalalle
 ütspaine peab annetama / sellele annab / kene-
 nele¹ se ei sunni; kui on: Kujud palluma /
 ärrasurnud Pühhad appi hüüdma / jäetud Ujal
 umbusklitüd Tootuffed² wima / Ma-Emma
 ehk Ma-allufid teenima / mõnda Paita / Mägge-
 fid / Riwi / Hallituid / Sauna-Beili³ / Hied
 ehk Puid Metfas pühhats piddama / neile

¹ kennele = kellele.

² umbusklitüd Tootuffed = ebausklikud töötused.

³ Vrd. Wiedemanni sõnastikus: sauna-leile paluma Un-
 glück anwünschen. Vrd. ka sama autori Aus dem inneren und äusse-
 ren Leben der Ehsten, lhk. 491—492: „Der Badstubendampf muss mit
 Ehrerbietung behandelt werden, damit das Bad gut wirke; man hütet
 sich vor schlechten Worten beim Baden und segnet die Kinder beim
 Quästen.“

wahhest Ohwrid wima / kahja⁴ teggema / eht
teifitau⁵ worad Summalad piddama.

Ka lhk. 14-ndal, V Moosese r. 18. p., 10.—12. salmide
tõlkes on Hornung mõningaid muistseid nimetusi ebaus
alalt tarvitanud:

Sinno jääs⁶ ei pea mitte leietama / ke⁷
omma Poja eht Dütri lassib läbbi Tulle
minna / eht Tundja eht Lääbi-Näggija eht
Päwa-Wallitseja / eht Nõid / eht Lausja / eht
Katsja⁸ / eht Aht⁹ / eht ke furnud küssib.
Sest / ke jedda teeb / se on sel Ssandal
üks hirmus Ahti.

A. S.

Talu.

Olud Eesti rahvalaulude järele.

Vähe on allikaid, kust oma esivanemate elu-olu kohta
teateid võime ammutada. Tähtsamal kohal nende seas on
rahvalaulud, milles muistne Eesti üsna selgesti peegeldub.

Katsun rahvalaulude valgustusel pilku heita esivane-
mate kodutalusse, peasjalikult ta sisseseadesse.

Meie esivanemad elasid vanemal ajal külades, mida
põllud ümbritsesid; põldude „all“ asusid heinamaad;
külade keskel olid haljad nurmed; õued, kus ka õunapuid
leidus, olid piiratud aedadega. Säherduse pildi annab
külalt laulja-noorik laulus:

⁴ kahja tegema = joogiohvrit tooma? Vrd. Wied. sõnast. kahi,
g. kahja (S, SO, d = Lõuna-Viljandi, Tartu- ja Võrumaal) Festtrunk,
Trankopfer, Opferstelle jne.

⁵ teifitau (sõnadest teine ja taba, gen. tava) = teisiti.

⁶ jääs = seas.

⁷ ke = kes.

⁸ Katsja = katsuja, nõid.

⁹ Aht = nõid, lausuja.

Seep' on külla, mis on meila,
 Al on asud, peäl on põllud,
 Al on asud heina lüa,
 Peäl on põllud leiba süa,
 Keskel on külla kalevi.
 Külla haiseb kömenilla,
 Külla väljad vävelilla,
 Tannavad tahhel pärilla,
 Aia vitsad virde'ella
 Öued õuna haisudella. Inland 1840, nr. 41.

Hiljemini eraldusid küladest, aeg-ajalt ikka rohkem ja rohkem, üksikud talud.

Armsamaks talu asupaigaks peeti kalarikka järve kallast, mille läheduses kasvas kasemets, kust vihalehiseid ja kasemahla saadi. Kosilase meelituslaulust loeme:

Neiukene, noorukene,
 Mis sa pelgät mulle tulla,
 Kardad mulle karada?
 Pääal meil rügänäs nurm,
 All meil kalanes järv;
 Järv meil kallodi kallo,
 Nurm meil nukudi rüki,
 Meil on man mahla kõevo,
 Veereh viel viha lehese. Vana Kannel I, 53C.

Talu põldude ja heinamaade taga kohisesid metsad. Laulik-neid ütleb oma kodu seal olevat,

Kus need kuused kumavad,
 Lepad, sirgeed, sinavad,
 Haavad, noored, haljendavad,
 Kased, valgeed, kajavad. Veske I, 4.

Talu õue all oli harilikult puu- ja põõsarikas koppel, millest „Sinikirja linnukese“ laulus kuuleme:

Loogelekse linnukene,
 Loogelekse, lendelekse,
 Lendas meie lepikuie,
 Kukkus meie koppelie,
 Arvas meie haavikuie,
 Määras meie männikuie. V. I, 10.

Viljapuu-aeda otsiksime esivanemate talust asjata. Ainult üksikud õunapuud leiduvad õues. Neid näeb unes, et „õunapuu kasvis õue peala“ (V. II, 9). Varemini kuulsime juba, et küla „haiseb kömenilla“ ja „õued õuna haisudella“ (Inland 1840, nr. 41). Saani laulus öeldakse:

Küla õues õunapuid,
 Sealt saab aiasid õunapuista. V. I, 7.

Talu õue, mida, nagu öeldud, aed ümbritses, võidi värava kaudu pääseda. Väravast räägitakse rahvalauludes

õige sagedasti, iseäranis kosja- ja pulmalauludes, mille järele värv mitmesuguste kosja- ja pulmakommete täitmisel suurt osa etendas. Et kosilane ootamata ei tuleks, kästakse:

Pane vaht värava peale! V. I, 55.

Langu talust räägitakse, et ta „väravas oli versta-sammas“ (V. K. II, 209 B).

Tütar, kel kari kadunud, jutustab:

Läksin koju nuttessagi,
Eit tuli vastu väravas,
Taat tuli vastu väravas...

O. Kallas (Die Wiederholungsl., lk. 154).

Karjase laulus kuuleme, et väravad pandi kinni rōn-gaste ehk võrudega. Käsib ju ema tütre koju tulles teenijat:

Võta väravad võrusta,
Uksed ummirōngastesta... V. K. II, 239/14.

Õu pidi puhas olema. Neidu õpetati:

Neukene, noorukene,
Pühi häste äia õue,
Pühi häste ämmä õue,
Küllakast küdide õue,
Nau õue ommetegi,
Siis sinu hüiakse hüvaksi,
Hüvä naise tüttereksi. V. I, 69.

Pulmalauludest loeme, et pruudi ehk peiu koju tulles küsitakse: „Kas on puhas tuaedine?“ Enne ei mindud õuegi, kui vastati: „Küll on puhas-tuaedine“ (V. K. II, 210/27, 228A/23).

Kuskil õue nurgas pidid ka tarud — pakk-mesipuud — leiduma, sest peeti ju mesilasi, nagu järgmisest laulust järeldada võime:

Mesilased, tooge metta...
Meie vaeste varaksi,
Talu laste tarbe'eksi. V. I, 30.

Kaevusid leidus meie esivanemate talus harva. Tihti kaevatakse rahvalauludes selle üle, et „vesi on kaugelta vedada“ (V. I, 38). Inimestele ja loomadele kanti ehk veeti vett merest, järvest, jõest, tiigist ehk allikast, mis sagedasti talust üsna kaugel asusid. Öitselt tulev neid laulab:

Koidus pean kodu tulema,
Võtan õlpemed õlale,
Tinapanged õlpemelle,
Tinasangul sangatatud,
Tinavitsul vitsutatud,
Läksin merelt vetta tooma. V. I, 28.

Teises laulus loeme :

Neiu läks küla kaevule,
Küla alla allikalle,
Küla külmale jõeale ;
Veab vetta veiste juua,
Kallab kõige karja juua. V. K. II, 203B/29.

Noorikut õpetatakse :

Tule üks üles hommogulta,
Inne varra valge'eta,
Inne kikast keeda padu,
Inne aku anna süvvä,
Aja tee tiigi poole,
Aja jäle järve poole ! V. K. I, 41.

Vee toomine oli harilikult naiste töö, kuid juhtus ka, et mehed hobuste ehk härgadega vett vedasid. Naine, kes mõnesuguste toimetustega hommikul hiljaks on jäänud, rahustab ennast, vee toomise vajadust meele tuletades :

Küll härjad vee veavad,
Ruunad tõrred tõmbavad,
Mehed kõied kinnitavad. V. I, 38.

Kaugelt vee kandmine oli üks raskematest naiste tööst, mispärast isegi mehele minnes arvesse võeti, kas tulevase mehe kodus vesi on kaugel või lähedal. Rikkal kosilasel on põhjust neidu julgustada sellega, et lubab vee kerge vaevaga kättesaadavaks teha :

Neitsikene, noorukene,
Mis sa tõrgud meile tulles,
Singud meile saadessagi,
Et mell kaugel kaevutee,
Kaugel vee kandmine ?
Ma teen rennid reie alla,
Kahed rennid karja-aeda,
Hoovi teen hooste rennid,
Lee ette leeme rennid. V. I, 54.

Esivanemate talu hooned olid viletsavõitu, sagedasti „küürakalle“. Neid laulab :

Emakene, memmekene,
Ei ma läe oma külasse,
Oma küla küürakalle,
Oma valla varga'alle :
Huoned neil on upakille,
Tua katus kallakille,
Seenäd selgä langemassa,
Katus kaela kukkumassa. V. K. II, 243B/68—76.

Ehitusmaterjal oli vilets, ehitusviis sagedasti liig primitiivne. Laulu eestvõtja jutustab oma toast :

Tuba mul tetti turbe'ist,
Rigudist ja rägudist,
Kibovitsa kibemist,
Nulga' tokiga toetu,
Rästä' kõik rädsäünü,
Tule tuuli, viise toki,
Tule maru, tõukas toe. V. K. I, 10/58.

Elati harilikult rehetaredes, mille katuste räästad nii kaugele ulatusid, et nende aluseid varjualustena tarvitati. Kosilane küsib neiu õue sõites:

Kas luba tulla tubaje,
Alla räästaste ajada. V. K. II, 228A/5.

Räästa all leidsid varjupaiga mitmesugused tarbeasjad, muu seas ka perenaise ahjuroop ja luud:

Võtsin roobi räästa alta,
Ahjuluua akenista. V. K. II, 185/69.

Tare ukseagarad olid harilikult puust. Nad kiunusid, kui kuivaks jäid; et kiunumist kõrvaldada, olla neid isegi õlle ehk kaljaga kastetud. Ori jutustab:

Viskan uksele õluta,
Sagaraile saadan kalja,
Et ei ulu uued ukсед,
Kalju kaskised sagarad. V. I, 25.

Põrandad olid savist; nad nõudnud palju sõtkumist, kuni tasanenud. Tantsu laulus seletatakse:

Tare tahab tantsimista,
Põrand tahab pörutamista,
Tuba uusi uhtumista,
Seina veered sõtkumista. V. I, 51.

Praegu tähendatud laulu järje järele võime oletada, et tared nii madalad olid, et tantsimise ajaks parred kõrvale tulid ajada. Ega muidu poleks kästud:

Taganege, taganege, talad,
Põgenege, põgenege, parred,
Seiske, seinad, sinna poole.

Korstnaid rehetaredel ei olnud. Suits pidi akende ja uste kaudu väljapääsuteed otsima, mispärast esivanemate tared õigusega suitsutare nime kandsid, sest nad olid vahest „maani suitsu täis“. Neiu koju tulles laulavad peiu poolt pulmalised:

Uued lingud, langukesed,
Teil on toassa tuki suitsu,
Ahju ees hagude suitsu,
Lee ees on leile suitsu. V. I, 66.

Ehk teises laulus :

Kolm hälli tuodi tubaje ...
Mis oli liidetud lageje,
Seda suitsu suiguteles,
Seda auru armuteles,
Kibe vingu kiiguteles, V. I, 23.

Et rehetares peale suitsu ja vingu ohtrasti ka auru oli, nagu praegu tsiteeritud laulus seletatud, tuli muidugi sellest, et rehetare ka köögiks tarvitati.

Inimestele kui ka loomadele valmistati toitu pajas (katlas) koldel ehk lee-esisel. Kui tähtis „lee nurgakene“ oli, võime vaese saunanaise kaebelaulu järele otsustada :

Esite palun padada,
Siis palun paja aseta,
Nurun lee nurgakesta,
Tangu leem mul tallatie,
Kulpi tuhka topitle,
Ennast peale peksetie. V. I, 37.

Koldes põles alaline tuli; juhtus ta kustuma, siis oli teda tarvis külalt tuua. Pruuti kästakse :

Siis sa too vesi kajosta,
Kanna katel kolde'esse,
Joostes tuo tuli külasta. V. K. II, 220B/37.

Kolle ehk lee-esine oli vanadel eestlastel (meie esi-vanematel) armsam koht majas, mis kogu pere ühendas. Siin soendati, vesteti iseäranis talveõhtuti, mitmesuguseid lugusid sellest, mis oli kuulnud vanematelt, mis juhtunud, nähtud teol olles jne.; siin õpiti ja õpetati; siin viibisid sagedamini naised ja lapsed kui mehed :

Naised naervad tuassa,
Tüttered lee eessa,
Lapsed lee lõuka'alla. V. I, 38.

Iseäranis kurbadel minutitel liitus esivanemate pere ahju ees.

Arg kosilane tuleb luhtaläinud kosjareisi üle ahju ette emale kaebama :

Ei olnud julgust juure minna,
Ega südant sülle võtta,
Sest tulin kodu kurval meelel,
Ahju ette halval meelel. V. K. II, 205A/33.

Kui tütar mõisa, kus teda mõnigi hädaoht varitses, teole läheb, jäävad isa ja ema ahju ette nutma :

Pereit jäi nuttemaie,
Peretaat jäi nuttemaie,
Ahjule halatsemaie. Saaberk, 24.

Lahkub rõõmus laulik-neid kodunt, siis

Koju jäävad mehed kurvad,
Ahju ette naised vaigad,
Tuimad tültered tubaje. V. II, 5.

Ahjuga oldi otsekui seotud. Lahkub neid vanemate
majast, siis

Jääb ahi halatsemaie ...
Ahi nuttis, et oli aine. V. I, 12.

Ahjud olid meie esivanemate rehetaredes samuti
suured, laiad, kui sagedasti praegusedki rehetare ahjud, nii
et nende peal võis magada. Iseäranis naistel ja vanadel
inimestel oli külmal talveajal seal armsam asupaik.

Pruuti õpetati, et ämmaga hästi läbi saaks:

Aja imä aho pääle,
Käse käsi piestelemä ... V. K. I, 41.

Teises laulus:

Hans aas hella (naise) ahju peäle.
Panni parre ääre peäle.
Kõrge kummi veere peäle. V. K. II, 260/38.

Kütteineks olid peasjalikult haod (V. I, 66). Harva
võidi puid tarvitada, sest need põletati mõisas.

Pea-valgustusabinõuks olid peerud. Kadrisandid lau-
lavad:

Peretütär, neitsikene,
Puhu sa tuli tubaje,
Lõõtsu lõke põrmandalle!
Kui põle pierguda peressa,
Võta lõhnast lõmmukene,
Kui põle lõhnas lõmmukesta,
Võta pingist pinnukene;
Kui põle pingis pinnukesta,
Võta ruogu räästä'ästä! V. K. II, 354/8.

Kogu tare (toa) sisseseade oli vaene, puudulik. Istme-
teks tarvitati lihtsate pinkide, toolide ja järgide kõrval
isegi puuhalge ja pakke. Toolid ja järid olid haruldasemad;
selle tõttu ka suursugusemad. Tädi jutustab oma külas-
käigu-loos:

Läkin tuppa ommetegi,
Ootan tooli toodamaie;
Suuremalle toodi tooli,
Paremalle pandi järgi,
Mulle anti halukene,
Pandi paku otsakene. V. I, 83.

Pinkidele ja pakkudele asetati ka veepanged. Kästakse :

Kalla vesi kattelisse,
Pane panged pingi peale. V. I, 28.

Ehk :

Pane panged paku peale,
Pane õlpe'ed varna peale. V. K. II.

Magati voodites, sängides, kuhu asetati põhku ehk heinu, mis palakate ja vaipade ehk tekkidega kinni kaeti. Peiu voodit vaadates laulavad naised :

Naisukesed, kaasukesed,
Lähme kambrit katsumaie,
Lähme voodit vaatamaie,
Kas on peigu teinud heina jne.
Ma panen palakukese,
Annan halli vaibakese,
Kingin kirju tekikese. V. I, 73.

Ka padjad ei puudunud. Neid, kes kosilasele minna ei taha, sõnab :

Kes so vara enne vahtis,
Sie so vara ikka vahtku,
Sie so sängu ikka seädku,
Sie so linad liigutagu,
Sie so padjad pehmeks peksku. V. K. II, 198/10.

(Patjadest ka V. I, 54, 58).

Sagedasti magati ka põrandal, iseäranis karjalapsed. Isegi oma vanemate juures pidi karjane magama põrandal õlgedel, mis küll linaga kaetud ja kus padigi ei puudunud. Karjase ema käsib teenijat :

Kui tuleb tütar koduje,
Tuo siis õled põrmandulle,
Pane padjad õlgi peäle,
Laota lina laiali. V. K. II, 289/25.

Katteks tarvitati peale vaipade ja tekkide, peasjalikult vaesemates peredes, ka riideid. Teotüdruk jutustab, kuidas teda ema magama seadnud :

Sääd sängu magama,
Panni padjal hingämä,
Käve manu kaema,
Katt' kaska silloga,
Sääd pääle särgi siilo. V. K. I, 87/15.

Soojal ajal magati lakas. Neid, kes selle üle vihas-
tab, et peale tema kõigil „omad“ on, jutustab :

Mina võtin ja vihastin,
Riided sülle ja minema!
Läksin lakkaje magama:
Põhku alla, põhku peale,
Säsi ümber sääreluie. V. I, 81.

Meie esivanemad armastasid laulu ja pillimängu, mis-
pärast nende toas ka mänguriistad ei võinud puududa.
Tavalisemad neist olid torupill ja kannel. Kosilane lubab,
kui neid talle naiseks tuleb, pilli päitsesse panna ja kandli
lakke riputada, et hommikuti sealt võtta ja mänguga naist
äratada:

Panen pilli päitse'esse,
Kandli kambri laesse jne. V. K. II, 198B/28.

Neid ei usu kosilase lubamist ja tutvustab meid teiste
asjadega, mis ka nähtavasti sagedasti Eesti talutares aseme
leidsid, mis arvatavasti mõjuvamate abielu-õnne rikkujatena
tegevad olid. Need olid, nagu neiu vastusest kosilasele
kuuleme, piits ja kaigas:

Paned piitsa päitse'esse,
Kaika kambri laesse,
Võtad piitsa pea alta,
Kaika kammeri laesta,
Paned siis piku pihta möödä,
Lased labaluuda möödä. V. K. II, 198B.

Tares ei puudunud varnad ja õrred, millele riided ja
muud asjad riputati. Kosilane küsib:

Kas on varnad toassa,
Kõrendida kõrvustikku,
Kus mu veli viskab vilidi,
Kus mu sõsar sõba laotab?
Kas on õrred toassa? V. K. II, 288A/12.

Veskid vanasti ei olnud. Jahvatati käsikivil, mis ka
toas asus. Jahvatamine oli peajasjalikult naiste töö. Et ta
raske oli, siis kuulemegi, et sagedasti käsikivi üle nuri-
setakse:

Kivikene, kallikene,
Eks sa võinud meres mürada,
Mere kalda'as kõrada,
Ennem kul toodi me tubaje,
Kanti meie kamberisse,
Meie neidiste vedädä,
Kaokeste kakestada! V. K. II, 338.

Pèale käsikivi kitsendas muidugi vähest ruumi tares
ka riidekirst (sagedasti oli ta küll aidas). Tagajärjeta kos-
jareisilt tagasitlunud kosilasest jutustatakse:

Visas vöö varna peale,
Kindad kirstu kaane peale,
Kaabu laia laua peale,
Ist peale ikkemaie. V. K. II, 206B/7.

(Järgneb).

Aug. Rõõp.

Dr. F. R. Kreutzwaldi kiri Juhan Weitzenbergile.

Alamaljärgnev kiri, mis Dr. Kreutzwald 3. veebruaril 1862. aastal Võrust Juhan Weitzenbergile kirjutanud ja mille originaal Eesti Kirjanduse Seltsi kirjakogus alal hoitakse, on oma poolt jällegi näiteks sellest Kreutzwaldi kohta nii laialt tuttavaks saanud joonest, mille poolest ta oma aja Eesti elu arendamises kui asjaolusid tõsiselt kaaluv ning iseseisvalt arvustav isik oma õiglaselt mõeldud ning otsekoheiselt avaldatud nõuannete ja juhatusetega vaimliselt juhtival kohal seisab. Tarvitseb ses mõttes ainult meele tuletada muu seas tema suurt kirjavahetust Ado Reinwaldiga kirjanduse üle, nõuandeid Dr. Weskele ta studeerimise ajal Leipzgis, seisukohavõtmisi kirjavahetuses L. Koidulaga, ühenduses seismist Peterburi patriootidega jne. jne.

Eriti huvitav tohiks olla alamalseisvas kirjas ka seda tähele panna, missuguseid kavatsuseteesid „Kalevipoja“ autor pidi selleks kasutada püüdma, et oma rahvuseepost trükki aidata.

Juhan Weitzenbergi kohta tähendame, et ta Võru maakonnas Kanepi kihelk. Erastvere vallas Jakobi talus 10. juulil 1838 sündis, kus tema isa Kusta Weitzenberg popsina elas ja kingsepa-ametit pidas. Esimese koolihariduse sai ta Kanepi kihelkonnakoolis, kus Ludvig Treffner, tuttava gümnaasiumi direktori Hugo Treffneri isa, kooliõpetajaks oli. Nagu G. Masik Juhan Weitzenbergi eluloolises kirjelduses (Eesti Üliõpilaste Seltsi Album IV) ütleb, nõutati J. W. 1850. aastal suure Wirkuse ja edasipüüdmise pärast Tartu kreiskooli, mis ta 1854. a. lõpetas. 1855.—1857. a. oli ta Tormas Jakobsoni kodukooliõpetajaks, 1858—1861 Alatskivil mõisa- ja vallakirjutajaks ja selle järele Narvas Sinowjewi ja Ko. kontoris laekahoidjaks. Narvas on ta 16 aastat elanud ja seal 21. okt. 1877 surnud.

Tema luuletustest on ülemaalse tutvuse omandanud iseäranis tema „Laksi Tõnis“, mis esimest korda 1862. a. „Perno Postimehes“ nr. 41 ilmus, siis ka iseraamatuna trükitud Wana hopmanni nutulaul (H. Laakmanni trükk, Tartus 1864).

Kõnesolev Dr. Kreutzwaldi kirja sõna-sõnaline tekst on järgmine:

Armas Weitzenberg.

Teie sõnumikule 18. Januarist, mis kümne päeva pärast minu käte sai, oleks palju laiemat wastust tarwis, kui minu kitsik aeg seda lubab teha; sellepärast lepige sellega, kui üleliig palawat noort werd külma weega püan jahutada ja linnu poea tiibu nii pikalt lühendada, et üle pilwete raea lendu ette ei läheks wõtma, kust ta lühema ehk pikema aea pärast wistist maha kukkuks. Märkage siis ühe wanamehe sõnu, keda elu ja elandused küllalt on küpsetanud, et ta ühe nooremale nõu wõib anda, mis tuulest ei ole wõetud. Wäga küpsetamaks arwan teie ette-

arwatud raead, et teenistuse käest tahate anda, raamatute lugemist ja teekäiki ette wõtta, mis teid Eesti isamaa laulikuks peavad kosutama. Kui suur on üleüल्tsa Eestlaste hulk? ja kui palju nende seas, kes ilmliku raamatut oma kätte wõtawad? Ma arwan, teie wõiksite kogemata õnneks kiita, kui igast tuhandest paari leiaksite, kellel tõsine armastus isamaa ja sugurahwa wasta oleks. Aga peaks teie laulule seda aruliku õnne osaks saama, et se pisuke hulk 10 ja 20 kord, teie laulu terade päikesest soendatud, suuremaks kaswaks, siiski ei jääks teile mitte wähe- mat lootust sellest leiba saada, mis raamatu kirjutamine teile sisse toob. Ise Saksamaal ei ole seda tännine weel wõimalik olnud, et üks „raamatupanija“ omast lauliku sulest wõis elada, waid iga üks neist pidi midagi muud ammetit lüpsilehmaks walitema, mis temale igapäawast elu ülespidamist andis, ja kelle kõrwas lauliku töö enam üks lõbus aeawiite kui mehe toitja oli. Meie maal wõib üks raamatupanija, kes piibumees on, õnne korral nii palju teenida, kui ta tubaka eest peab wälja andma. Olgu kellelgi nüüd üks ammeti teenistus nii pisoke kui tahes, siiski ei tohi ta seda maha jätta ja tühja tuule peale oma lootusi raeatada. Täna pääw on seisused kõik sedawiisi, et kui kellelgi kõht täis ja riided ümber on, (olgu kalew peenem ehk jämedam) selle eest igal õhtul ja hommikul Jumalat peab tänama, seda südamlikult, kui ta oma kõrwas nii palju teisi näeb, kellel neid kõige kibetlikumaid tarwitusi mitte ei ole. Peale seda palun teid, seda mitte ära unustada, kuda üks kõige parem noormees juba sest laistust leiab, kui ta sagedast oma teenistust wahetab. Siin wõib wanasõna hõlpsalt tõeks minna ette üheksa ammeti järel wiimaks nälg kümnemaks tõuseb. — Üks harimata põld ei wõi kuskil wilja kanda, ja üks niisugune on meie praegune Eesti rahwas; seal peab tõsine kooli õpetus esiteks palju enam walgust andma ja waimusi pimeduse paelust peastma: siis wast wõib raamatupanejatega ükskord parem lugu tulla. Meie rahwas on wiimisel kolmekümnel aastal palju enam tagasi kui edasi läinud õpetuse asjus, nõnda et praegu suurem osa sõgedate juhatusel nii kaugele on saanud, et seda juba patuks arwawad, kui ühte raamatut oma kätte wõtawad, mis waimulikud kõrdi kokkad ei ole kirjutanud. „Meie rahwas“ — kirjutas mulle hilja aea eest üks mees Järwamaalt — „peab kõik raskeks pattuks ja kuradi tööks, mis ilmlikud raamatud õpetawad, kõige wähem tahtwad nemad wanast aeast midagi kuulda.“ Nüüd tunnistage ise, kas teile weel julgust jääb, ühe niisuguse koha peale elumaja ehitada? Kerjaja kepike wõiks teie ainukene palk olla. Ma palun teid südamest, jätke need toored mõtted, pidage oma teenistust kiini ja lootke kindlast Jumala peale, kes teile nii palju saab andma, kui teil täieliseks kasuks tarwis läheb. — Raske kahetsus saaks ruttust teie kannul tulema, kui tühja lootuse peale oma leiwa palukest käest ära annate. Täna ei ole mul mitte wõimalik teie laulu proowidest pikemalt rääkida, weel wähem kunstkohtul nende üle otsust anda, aga nii palju pean ma töt mööda tunnistama, et nemad enam tehtud kui sündinud näitawad. Wårssi möödul mõned sõnad kunstlikult kokko seada,

ei tee kedagi veel laulikuks, waid selle tarwis on enam loodut annet tarwis, mis ükski kooli õpetus ega enese arwamine inimesele ei wõi anda. Lauliku kena mõtte peab esiteks kõrgema tiibade peal lendma, kui üks igapäawane, ja teiseks on tarwis seda mõtted ilusa sõna rietega ehitada; Saksa ja teiste rahwa sugude reim sõna sabas on meie keeles aga üks kõrwaline asi, ilusad mõtted ja sõnad ei pea reimist suuremat lugu. Waatke mis ilusad mõned Eesti rahwalaulud on, mis iga ühe südant sulatawad, kellel laulust vähematki mõistust on: aga seal ei ole ial reimi leida. — Iseäranis hoidke ennast, ma palun teid! selle libeda tee eest, et pilkamiste laulusi lähete tegema, kui hopmanni nuttu laul; seisused, mis weel igas kohas leitakse, ei tohi üks noormees mitte sedawiisi laita, nüisuguste asjade kohta on üks õigel aeal räägitut osaw sõna palju mõnusaam kui pik laul. Mis kirja kohitseja seal sees mustanud, saate teie, kui paarikümne aasta wanemaks olete läinud, weel rohkemast ise mustama. Laul on kül pikaks weninud, siiski väga pisut soolä temal sees. Nüisuguste lauludega korjate kirpa oma kasukasse, sünnitate waenlasi ja wihkajaid, aga asjade lugu ei lähe mitte küüne wõrra paremaks. Se 3 rubla õpetuse raha, mis ükskord tüdrukute pilkamise eest olite maksnud, oleks wõinud teid ses tükis ettewaatlikumaks teha. Kui sündinud Eestlane ja natuke koolitatud mees peate ennast seesuguse asja eest kõige enamist hoidma; teie ei tohi seda ial unnustada, et suurema rahwa seas weel palju nii kitsasüdamega on, kes teile seda kogunist andeks ei jõua anda: et adra tagast ära jooksite. Ka meie hingekarjatsed ei ole ses tükis palju paremad, nende arwates peab talupoeg talupoeks jääma. Saaksite teie nüüd laulikuks, ja teil ei oleks paremaid tiibu kui meie Eesti laulikul Pernus, keda ka tühi uhkus ja enesest suurt lugu pidamine nõnda pööraseks on teinud, et ennast Schiller'ist ja Göthe'ist palju vähemaks ei arwa: siis oleksite teie kui lind oksa peal, kellel lingutajaid igas kohas palju on. —

Mis teie nüüd pikemalt Peeterburi suurtest arwate ja kelle kotti peale kõige enamist Eesti isamaa laulu loodate istutada, pean teile tõelikult tunnistama, et se jälle üks tuule peale ehitatud hoone on. Kinkija ja tema poeg olid tük aega enne seda mulda läinud, kui meie sündisime. Se mees, kes täna oma himude ja lusti täitmiseks 500 ja 1000 rubla kui waskkopikat wette wiskab, ei saa mitte kolme rublast paberit teie palumise peale andma. Ma olin paari aasta eest ligi 4 nädalad Peeterburis, kus mulle lootust oli tehtud, Keiserliku õpetliku Akademie poolest ehk nii palju raha lahti kangutada, et Kalewi poega teist korda Eesti rahwale ilma Saksakeele tõlgita wõiksin wälja anda. Kui se lootus üsna tuulde läks ja mulle otsuseks anti, et seesuguse asja tarwis mitte kopikat Akademiast ei lubata, seal pidasin mõne wana sõbradega ja tutawatega nõu, kas se mitte wõimalik ei peaks olema, rikamate meeste käest nii palju raha ilma intressita laenuks saada, kui trükimise kulu tahab. Mõned arwasid seda kergeks ajaks ja lootsid asja mõne pääwaga korrale toimetada. Aga kui nädala otsa nii ja nii mehe ukse peale olid koputanud,

seal leiti siis õnne kombel ommetegi üks mees, kes 5 rubla selle tarwis lubas anda. Aga kui minewal kewadel üks sõber Peeterburist mulle nõu andis 60 Aktsie läbi kapitaali seda wiisi püüda korjata, et iga Aktsie peremees 5 protsenti aastas renti saab ja mina weel pealegi oma majaga käemeheks astun, et iga mees ükskord oma tagasi saab: seal oli 4 nädalaga raha koos. Siiski kardan ma sel asja tallitusel kahju leida. Arwamine oli nõnda tehtud, et kui kümne aasta sees kõik tuhat eksemplari seda wiisi saaksid müüdnud, et 5 aasta pärast wõimalik oleks pool osa Aktsied kustutada, siis wõisin ma kahjuta läbi saada. Katseks nüüd, kui pikalt asi rahwa keskel wastuwõtmist saaks leidma, kirjutasin minewal suwel mitmele tutawatele kiriku õpetajatele, igaüht paludes, omas kihelkonnas asja rahwale kuulutada ja siis järele nõuda, kui palju tahtjaid (Subscribenten) saaks olema. Mis teie nüüd arwate, mis selle peale sündis? Kõigest Tallinna kubernemangust ei tulnud mitte üht ainukest wastust. Tartumaal olid Tõrma kihelkonnas 10, Põlwas 9 ja Willandis 16 tellijad ennast lasknud üles kirjutada; Kanepiste kihelkonnast mitte üht ainust, ehk ma kül selle kihelkonna peale kõige enam olin lootnud, sest et teie läbi raamat seal kogunist wõõras ei wõinud olla. Peale seda oli hind nii odawaks pandud, et tellijatel walmis poogitud raamat mitte kallim ei wõinud tulla kui kõige kõrgemalt pool rubla. Kui weduhind (Fracht) kõrgemaks ei tõuse, kuda umb ette on arwatud, loodan ma nüüd ehk 45 kopika eest ettetellijatele raamatut anda; aga poe hind saab kõige wähemalt 15 kop. rohkem olema, sest et kaupmehed 20 prootsenti oma waewa eest saawad, kes raamatuid müüwad. Hiljemine toodi siis weel Madise kihelkonnast üks tellimise leht, kuhu peale kümme nime olid kirjutatud, aga nende hulgas mitte üht Eestlast: ülepea 45 Subskribenti!! Seda kuulutan teile sellepärast, et sest näate, kuda tänapäawal ilmliku raamatudega lugu on. Aga, mis mind kõige enam kihutas, teile kiiret wastust andma, seda laske siin weel teist ja kolmatkorda lõpetusel üttelda: Jätke õhulised meele kujud (Ideale) maha ja pidage oma leiwa palukest kinni, kunni Jumal midagi paremat saab andma. Wõiksite teie sügawamalt kõige tuuderitud meeste olemist ligemalt tundma saada, külap siis leiaksite, et nemad enda elust ka paremat ei wõi kiita kui „seebikeetja Juhan“:

„Üks pääw nii palju sisse tõi
 Kui teine jälle ära sõi:
 Se juhtub aasta korral siis
 Kolmsada ja kuuskümmend wiis“.

Ja nüüd, kui ka mittu sõna teie meele pärast ei saa olema, (mina ei tohi oma parema tunnistuse wasta kuskil rääkida) jättan seekord lahkelt Jumalaga!

Teie teile tõsist head ja õnne soowija

Kreutzwald.

Toimetusele saadetud kirjandus.

- Kas kuues käsk või moodne teadus? J. Ploompuu. 30 lhk. Hind 3 mrk.
- Sabatähe aastal. H. G. Wells'i fantastiline romaan. Eesti keele A. Hansen. J. Ploompuu raamatukaupluse kirjastus Tallinnas, 1920. 295 lhk.
- Tulus majapidamise- ja kokaraamat. Lihtsad, odavad, maitavad toidud ja ka piduroad. Hannoveri kokakoolis läbi-proovitud ja Amsterdamis, Hannoveris ja Leipzgis esimeste auhindadega kroonitud õperaamat Tallinnas, „Teaduse“ kirjastus. Pealadu k.-ü. „Rahvaülikooli“ juures Tallinnas. 176 + VIII lhk.
- Th. Ussisoo: Papptööd koolidele ja iseõppijale. I jagu. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas. 16 lhk. + 16 lehte joonistusi.
- Theodor Ussisoo: Laste papptööd II. Nukutuba. 8 lehte joonistusi ühes seletusehega. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas.
- Gaston Maspero: Vana Egiptus. Idamaa rahvaste ajalugu. Eesti keele H. Oras. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas. 99 lhk.
- K. L. Stevensoni uudisjutt: Dr. Jekyll'i ja hra Hyde'i imelik juhtumine. Inglise keelest tõlkinud H. G. Oras. Piltidega. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas. 116 lhk.
- Halb eksitus. Jaapani jutuke lastele. K.-ü. „Rahvaülikool“ Tallinnas. 15 lhk.
- Aritmeetilised ülesanded algkoolidele. G. Jurevitschi järele Arnold Kõiv, Rõpina reaalgümnaasiumi õpetaja. I, II ja III kooliaasta. Tartus 1920, J. Kaarna raamatukaupluse kirjastus. 144 lhk.
- M. Martna, membre de la Délégation Esthonienne: L'Esthonie, les Esthoniens et la Question Esthonienne. Préface de C. R. Pusta. Librairie Armand Colin, 103, Boulevard Saint-Michel, Paris. 1 volume in-16 de 268 pages, avec une carte de l'Esthonie.
- A. Kitzbergi Külajutud IV. Osatühisus „Noor-Eesti Kirjastus“, 1920. 118 lhk.
- Friedebert Tuglas: Toomehelbed. Novell. Noor-Eesti Kirjastus Tartus 1920. 32 lhk.
- Friedebert Tuglas: Suveõõ armastus. Novell. Noor-Eesti Kirjastus 1920. 32 lhk.
- Friedebert Tuglas: Öhtu taevas. 3. trükk. Fr. Tuglas'e Teoksed nr. 3. Noor-Eesti Tartus. 136 lhk.
- Prof. Dr. Otto Schmeil. Botaanika käsiraamat. Eesti keele M. Pill. Kolmas trükk, teise parandatud ja täiendatud trüki järele. Osatühisus „Noor-Eesti Kirjastus“, Tartus 1920. 206 lhk.